

Топчій В. В.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального права та кримінології
Навчально-наукового інституту права
Національного університету державної податкової служби України,
заслужений юрист України

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ ЩОДО ЮРИДИЧНИХ ОСІБ

Анотація. У роботі досліджені заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. Питання кримінальної відповідальності юридичних осіб слід розглядати через розкриття наукової проблеми співвідношення заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб і кримінальної відповідальності.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, юридична особа, заходи кримінально-правового характеру.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Наукова дискусія щодо можливості кримінальної відповідальності юридичних осіб була розпочата задовго до прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» [1], яким були внесені зміни з цього питання до чинного Кримінального кодексу (далі – КК) України [2]. Водночас після прийняття законодавцем рішення щодо введення до кримінального законодавства інституту відповідальності юридичних осіб указана наукова проблема перейшла з суто теоретичної площини в практичну сферу реалізації кримінального закону.

Особливої актуальності ця проблема також набула в контексті подій, що відбуваються на сході нашої держави. Наразі дедалі більшого розповсюдження набуває протиправна діяльність, яка полягає у ввезенні промислової продукції на неконтрольовану територію поза місцями розташування контрольних пунктів в'їзду-виїзду з метою її подальшої реалізації, у тому числі передачі представникам так званих терористичних угруповань «ДНР» та «ЛНР» [3, 4, 5]. Юридичні особи, що здійснюють таку діяльність на підконтрольній уряду України території, не перереєструвалися, обов'язкові платежі до держбюджету України не перераховують та сплачують «ДНР» та «ЛНР» «податки», які надалі використовуються для фінансування незаконних збройних формувань, тероризму та екстремізму. Тобто можна зробити чіткий висновок, що в діях зазначених юридичних осіб вбачаються ознаки кримінального правопорушення, передбаченого статтею 258-5 КК України.

Зважаючи на те, що у цьому випадку протиправні дії вчиняються уповноваженими особами саме від імені юридичної особи, питання особливостей відповідальності та покарання юридичних осіб набуває особливої гостроти саме для України, а їх вирішення має не лише наукову вагу, а передусім носить практичне значення. Відтак, існує нагальна необхідність подальшого наукового дослідження особливостей відповідальності та покарання юридичних осіб за КК України, а також визначення за результатами аналізу перспективних напрямів подальших розвідок із досліджуваних питань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковане розв'язання проблеми, та виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття. Питання визнання юридичної особи суб'єктом злочину досліджували такі вчені: Р.В. Вереша, В.А. Власихіна, Б.В. Волженкін, С.Б. Гавриш, В.К. Гришук, У.С. Джекабасв, С.Г. Келіна, І.Д. Козочкін, І.В. Красницький, В.М. Кудрявцев, В.В. Лунєєв, О.О. Михайлов, А.В. Наумов, А.С. Нікіфоров, с. І. Нікулін, І.В. Сітковський, В.Н. Смітєнко, В.С. Устинов, П.Л. Фріс та ін.

Водночас в існуючих наукових працях проблематика співвідношення заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб і кримінальної відповідальності досліджена недостатньо. Відтак існує необхідність комплексного дослідження окресленого кола питань.

Мета статті. Основними завданнями, розв'язанню яких присвячена стаття, є наступні.

1. Дослідити співвідношення заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб і кримінальної відповідальності.

2. Визначити перспективні напрями подальших розвідок з досліджуваних питань.

Виклад основного матеріалу. Сучасними науковцями досить неоднозначно були сприйняті зміни, внесені до чинного КК України [2] Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» [1].

Багато науковців вказують на введення вказаним законом до кримінального законодавства інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Так, С.Я. Лихова, досліджуючи юридичну особу як суб'єкт кримінальної відповідальності, доходить висновку про те, що зміни, які були внесені до КК України, засновані не на наукових підходах і є дещо хаотичними та безсистемними, що призводить, по суті, до руйнування основних теоретичних конструкцій у науці кримінального права. На думку С.Я. Лихової, прірва між наукою та законодавством поглиблюється, а це, у свою чергу, не сприяє формуванню стабільної політики в сфері боротьби зі злочинністю [6, с. 132].

Науковець Н.О. Данкович за результатами вивчення кримінально-правового аспекту відповідальності юридичних осіб в Україні прийшов до висновку про те, що питання кримінальної відповідальності юридичних осіб потребує глибоких дискусій, до яких необхідно залучати представників наукової еліти, правоохоронних органів і судової влади, власне представників самих юридичних осіб. Введення такого інституту кримінального права ні в якому разі не повинно суперечити його принципам та основоположним засадами, оскільки це може призвести до розбалансованості діючого КК України [7, с. 138]. Така аполо-

гетика тяжіє до схоластики, коли замість конкретики науковці вказують на необхідність проведення глибоких дискусій.

Дещо далі пішов Т.С. Батраченко, котрий вказує, що питанню кримінальної відповідальності юридичних осіб в Україні присвячено низку законів і підзаконних актів, однак вони не становлять єдиної цілісної системи, допускають різноманітні тлумачення, суперечать один одному. Погоджуючись із думкою більшості вчених і практиків у галузі кримінального права, Т.С. Батраченко зазначає, що питання притягнення до відповідальності юридичних осіб має вирішуватися тільки за допомогою адміністративного та цивільного права України. Крім того, криміналізації відповідальності юридичних осіб мало передувати ґрунтовне наукове дослідження цього питання, а також належне узгодження з чинним вітчизняним законодавством. З огляду на це Т.С. Батраченко стверджує, що введення саме кримінальної відповідальності не є нагальною потребою, а криміналізація відповідальності юридичних осіб теоретично та практично невиправдана [8, с. 101]. Причому така категоричність цього автора, на жаль, не підтверджується ні статистичними даними, ні досвідом проведення гібридних війн і реалізації інформаційних заходів у рамках проведення війни проти України.

Аналогічним чином у контексті кримінальної відповідальності юридичних осіб розглянуто юридичну особу як суб'єкт корупційного злочину в роботі Н.В. Кимлик [9]. Підхід, за яким вважається, що зміни до КК України [2], внесені Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» [1], ввели до кримінального законодавства інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб, був започаткований ще в ході розгляду відповідного законопроекту Головним науково-експертним управлінням Верховної Ради України.

Так, у Висновку зазначеного управління на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» [10] зазначено: «Законопроектом пропонується запровадити кримінальну відповідальність юридичних осіб», яку в законопроекті та Пояснювальній записці до нього названо «застосуванням до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру».

Далі за текстом Висновку [10] наводиться обґрунтування необхідності відхилення вищезазначеного законопроекту.

Основними зауваженнями, що викладені у Висновку [10], є такі.

1. Міжнародно-правові документи, на забезпечення виконання яких спрямований законопроект, не вимагають встановлення для юридичних осіб саме кримінальної відповідальності. З огляду на це проект не може вважатися простим виконанням вимог міжнародно-правових актів, учасником яких є Україна, і підлягає повному аналізу та оцінці з точки зору доцільності прийняття запропонованих у ньому положень.

2. Положення проекту суперечать основним засадам кримінального права України, зокрема принципу особистої відповідальності та принципу винної відповідальності особи. Всупереч цим принципам законопроектом пропонується застосовувати до юридичної особи «заходи кримінально-правового характеру» (фактично – кримінальне покарання) за вчинення певного діяння не нею, а іншою, фізичною особою, і взагалі не

вимагається наявності й тим більш доведення вини юридичної особи у вчиненні того чи іншого протиправного діяння.

3. Положення проекту фактично передбачають створення в кримінальному законодавстві України юридичної фікції, згідно з якою юридична особа піддаватиметься санкціям, тобто априорі вважатиметься такою, що вчинила злочин, якщо певний злочин вчинили її керівник, засновник, учасник чи інша уповноважена особа.

4. Чинним законодавством України вже встановлено велику кількість різноманітних адміністративних санкцій, які застосовуються до юридичних осіб у разі порушення ними законодавства. Зокрема, такі санкції (які мають переважно фінансовий характер) передбачені податковим, митним, антимонопольним законодавством, законодавством про цінні папери, містобудівним законодавством, природоохоронним законодавством та багатьма іншими законодавчими актами України. Отже, законодавство та правова система України нині ґрунтуються на застосуванні до юридичних осіб за допущені ними правопорушення саме адміністративної відповідальності з притаманними саме цьому виду відповідальності підходами до питань вини та процесуальними механізмами.

5. Пропоновані проектом новації в сучасних умовах (зокрема, з урахуванням нинішнього рівня правосвідомості та рівня корумпованості суспільства і державного апарату) можуть дати новий імпульс тим явищам, які негативно впливають на економіку України, зокрема зменшенню обсягу інвестицій, відпливу іноземного капіталу й тінізації економіки.

6. У разі широкого застосування положень проекту це призведе до масового обмеження прав і свобод людей, які пов'язані з відповідною юридичною особою, але жодним чином не пов'язані з тими злочинами, за які юридична особа піддаватиметься заходам кримінальної репресії.

7. Нелогічно виглядають положення законопроекту щодо зупинення та переривання перебігу давності застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру. Таке зупинення чи переривання ставляться не в залежність від поведінки самої юридичної особи, а в залежність від поведінки фізичної особи, за злочин якої несе відповідальність відповідна юридична особа.

8. Значна кількість питань пов'язана також із таким заходом кримінально-правового характеру, як конфіскація майна.

9. Аналіз запропонованих законопроектом змін до Кримінального процесуального кодексу України свідчить про відсутність більш-менш систематичних положень стосовно особливого порядку кримінального провадження щодо юридичних осіб.

10. Проект не містить положень, пов'язаних з особливостями вироку суду у разі «виправдання» юридичної особи, притягнутої до кримінальної відповідальності, внаслідок чого складається враження, що автори проекту взагалі не допускали можливості такого «виправдання».

11. Проект є нічим іншим, як спробою реанімації не підтриманої свого часу юридичною наукою України та депутатським корпусом ідеї кримінальної відповідальності юридичних осіб. Прийняття проекту значно збільшить можливості несправедливого застосування до юридичних осіб жорстких правових санкцій, створить загрози свавільного обмеження статутної діяльності юридичних осіб шляхом накладення арешту на їх майно, відкриє нові можливості для проявів корупції, справить негативний вплив на економічну активність. З огляду на це, хоча рівень можливих негативних наслідків прийняття проекту

і знизився внаслідок обмеження кола злочинів, у зв'язку з якими стає можливим застосування до юридичної особи «заходів кримінально-правового характеру» та звуження «підстав» для відповідальності, в цілому є підстави вважати цей проект, як і попередній законопроект на цю тему, соціально шкідливим, що й зумовлює його загальну оцінку.

Не вдаючись до детальної оцінки доцільності прийняття за основу законопроекту «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» за наявності негативного Висновку Головного науково-експертного управління Верховної Ради України [10], хочемо звернути увагу на той факт, що основні зауваження, викладені у Висновку [10], пов'язані саме з питанням уведення інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Аналогічні зауваження викладені в наукових роботах С.Я. Лихової [6], Н.О. Данковича [7], Т.С. Батраченко [8]. Водночас ми вважаємо, що заходи кримінально-правового характеру за своїм змістом не слід вважати формами реалізації кримінальної відповідальності. На підтримку нашої думки доцільно навести наукову позицію О.В. Ревтова, який пропонує об'єднати заходи кримінально-правового характеру разом із кримінальною відповідальністю у єдиний комплекс заходів кримінально-правового впливу, під яким слід розуміти систему способів (приймів, методів) кримінально-правового реагування держави на факт вчинення діяння, передбаченого Кримінальним кодексом [11, с. 249].

Не викликає заперечення той факт, що відповідно до статей 963–9611 КК України заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб застосовуються до осіб, які не можуть бути визнані суб'єктом злочину. Так, у частині 1 статті 18 КК України зазначено, що суб'єктом злочину визнається виключно фізична особа, тобто людина. Отже, юридична особа, тобто організація, створена та зареєстрована у встановленому законом порядку (частина 1 статті 80 Цивільного кодексу України), не є суб'єктом злочину. Таким чином, недоцільно визнавати формою реалізації кримінальної відповідальності застосування заходів до юридичних осіб, оскільки таке застосування відбувається за відсутності безпосередньо у їх діях ознак складу злочину.

Така позиція узгоджується з науковою теорією, за якої кримінальна відповідальність застосовується тільки до правопорушника, тобто її суб'єктом не може бути особа, яка за законом не є суб'єктом кримінального правопорушення, і тільки у зв'язку з правопорушенням, тобто кримінальної відповідальності не існує, якщо немає складу кримінального правопорушення.

Враховуючи викладене, вважаємо, що підхід, за якого вважається, що зміни до КК України [2], внесені Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» [1], ввели до кримінального законодавства інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб, є недостатньо обґрунтованим. Це питання слід розглядати крізь призму наукової проблеми співвідношення заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб і кримінальної відповідальності.

Якщо виходити з того, що заходи кримінально-правового характеру за своїм змістом не є формами реалізації кримінальної відповідальності, значна частина наукових проблем, вису-

нутих у дослідженнях, що присвячені питанням кримінальної відповідальності юридичних осіб, втрачає свою актуальність.

Поряд із цим маємо констатувати, що частина питань, які виникли у зв'язку із прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» [1], не втрачають своєї актуальності та потребують відповідного наукового опрацювання.

До таких наукових проблем у першу чергу входять питання перебігу давності застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру, а також проблематика застосування такого заходу кримінально-правового характеру, як конфіскація майна.

Згідно з частиною 2 статті 965 КК України [2], перебіг давності застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру зупиняється, якщо її уповноважена особа, яка вчинила будь-який злочин, зазначений у статті 963 КК України [2], переховується від органів досудового слідства та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності та її місцезнаходження невідоме. У таких випадках перебіг давності відновлюється з дня встановлення місцезнаходження цієї уповноваженої особи [2]. Таке зупинення ставиться в залежність від поведінки фізичної особи, за злочин якої несе відповідальність відповідна юридична особа, а не в залежність від поведінки самої юридичної особи. Відтак перебіг давності буде зупинятись у разі переховування злочинця від органів слідства чи суду, хоча відповідна юридична особа може не мати ніякого відношення до факту такого переховування і навпаки. Особливо актуальним це питання є для випадків протиправної діяльності юридичних осіб на території «ДНР» та «ЛНР», оскільки такі юридичні особи досить часто не перереєструються на підконтрольній уряду України території та їх точне місцезнаходження може бути невідомим на момент вчинення злочину.

Такий захід кримінально-правового характеру, як конфіскація майна, згідно зі статтею 968 КК України [2] застосовується судом у разі ліквідації юридичної особи згідно з КК України [2]. У такому випадку виділення конфіскації як окремого виду кримінально-правових заходів виглядає дещо нелогічним. Враховуючи те, що у КК України [2] такий захід кримінально-правового характеру, як конфіскація майна, не визнається виключно додатковим заходом кримінально-правового характеру, одночасне призначення двох основних таких заходів суперечить конституційному припису про те, що ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (частина 1 статті 61 Конституції України [12]).

Висновки та перспективи подальших розвідок. Наукове дослідження заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб привело нас до висновку про те, що питання кримінальної відповідальності юридичних осіб слід розглядати крізь призму наукової проблеми співвідношення заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб і кримінальної відповідальності. У такому разі, певна частина наукових проблем, висунутих у дослідженнях, що присвячені питанням кримінальної відповідальності юридичних осіб за чинним КК України, втрачає свою актуальність.

Поряд із цим окремі питання, що виникли у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відпові-

дальності юридичних осіб» [1], не втрачають своєї актуальності та потребують відповідного наукового опрацювання.

З урахуванням отриманих результатів основними напрямками розвитку положень цього дослідження вважаємо дослідження проблематики перебігу давності застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру, а також застосування до юридичних осіб такого заходу кримінально-правового характеру, як конфіскація майна.

Література:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб : Закон України від 23.05.2013 р. № 314-VII // Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 12. – С. 183.
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. (зі змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – С. 131.
3. Ухвала апеляційного суду Донецької області від 16.07.2015 у справі № 234/9465/15-к // Єдиний державний реєстр судових рішень України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
4. Ухвала Сєвєродонецького міського суду Луганської області від 22.06.2015 у справі № 428/5328/15-к // Єдиний державний реєстр судових рішень України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
5. Ухвала Краматорського міського суду Донецької області від 10.07.2015 у справі №234/9465/15-к // Єдиний державний реєстр судових рішень України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
6. Лихова С.Я. Юридичні особи як суб'єкти кримінальної відповідальності за КК України / С.Я. Лихова // Юридичний вісник. – 2014. – № 4. – С. 128–132.
7. Данкович Н.О. Відповідальність юридичних осіб в Україні: кримінально-правовий аспект / Н.О. Данкович // Науковий вісник Національного університету ДПС України. – 2013. – № 2. – С. 135–139.
8. Батраченко Т.С. Визначення окремих проблемних питань щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб / Т.С. Батраченко // Вісник АМСУ. – 2013. – № 2. – С. 97–101.
9. Кимлик Н.В. Юридична особа як суб'єкт корупційного злочину / Н.В. Кимлик // Європейські перспективи. – 2014. – № 3. – С. 132–136.
10. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46901.
11. Ревтов О.В. Кримінальна відповідальність і заходи кримінально-правового характеру / О.В. Ревтов // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2014. – № 18. – С. 247–249.
12. Конституція України (зі змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.

Топчий В. В. Характеристика мер уголовно-правового характера в отношении юридических лиц

Аннотация. В работе исследованы меры уголовно-правового характера в отношении юридических лиц. Вопросы уголовной ответственности юридических лиц рассмотрены через раскрытие научной проблемы соотношения мер уголовно-правового характера в отношении юридических лиц и уголовной ответственности.

Ключевые слова: уголовная ответственность, юридическое лицо, меры уголовно-правового характера.

Topchiy V. Characteristics of measures of criminal law for legal persons

Summary. We studied the action of criminal law in relation to legal persons. Issues of criminal liability of legal persons viewed through the disclosure of the scientific problems of correlation of measures of criminal law in relation to legal persons and criminal liability.

Key words: criminal liability, legal entity, measures under criminal law.